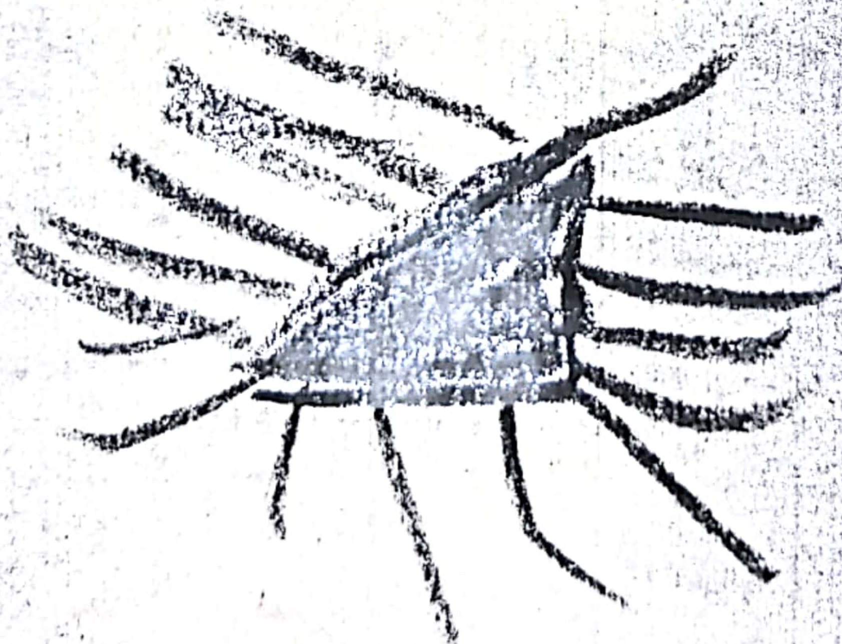
MEHMED HANDŽIĆ

ISLAMIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

PORIJEKLO BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

SARAJEVO 1940
ISLAMSKA DIONIČKA ŠTAMPARIJA

Jedno pitanje, koje do danas nije valjano obrađeno je pitanje islamizacije Bosne i Hercegovine. Uzrok da je ovo pitanje do danas ostalo ovako su na prvom mjestu vrlo oskudni historijski izvori, jer o tome, u glavnom, mogli bi tražiti izvore na prvom mjestu na turskom jeziku. Međutim tih izvora nema, a ono što se nalazi veoma je nepotpuno i mršavo. Do doba, u koje pada osvojenje Bosne i Hercegovine, Turci nijesu imali valjane historijske književnosti, a naročito one, koja se odnosila na novo-osvojene krajeve na Balkanskom poluotoku. Pretežno je mišljenje, da bi se o ovom pitanju lijepa materijala moglo naći u istambulskim arhivima, a i u tom postoji jedan dobar dio sumnje. Kad je ovo ovako, onda ne preostaje drugo nego ovo pitanje staviti pred oči i postepeno ga osvjetljavati svakim novim dokumentom, koji izbije na površinu. U tu svrhu je potrebno dokumente ove vrste objelodanjivati. Pri ovome treba postupati kritički i objektivno, ako nam je stalo do toga da do istine dođemo. Bosansko-hercegovački muslimani nemaju ni malo interesa u tom da jedno ili drugo u ovom pogledu bude pravo. Glavno je za njih da su osvjedočeni muslimani i da su odlučni da takvi i ostanu pa makar u prošlosti bili ne znam što. Međutim, drugi neki nastoje da iz ovog pitanja izbiju neki vjerski i politički kapital. Baš stoga postoji toliko rasprava i polemike o pitanju vjere u Bosni i Hercegovini prije dolaska Turaka. Lijepo je primijetio glasoviti historik Vjekoslav Klaić u svom jednom kratkom odgovoru na raspravu Dra Vase Glušca, koja nosi ime „Srednje-vjekovna bosanska crkva", kad kaže: „Pisac se pričinja tako uvjeren, da je bjelodano dokazao nepobitnu istinu svoje teze, te traži da se smjesta »rezultati« njegovi uvrste u školske knjige, da bude jednom kraj bajkama i bludnjama. Gotovo je čudo, što ne traži, da se Muslimani smjesta pokrste i povrate u krilo pravoslavne crkve, kojoj su nekad pripadali, kad su i po vjeri bili isto s pravoslavnim Srbima. Čini se, da je čitava rasprava s tom tendencijom i napisana" [1]) Treba ovdje malo dublje promotriti i to

---

[1]) V. Klaić: „Bosanska crkva" i Patareni, str. 69 u djelu Crtice iz hrvatske prošlosti.

što su rasprave, u kojim se poriče bogomilska vjera bogato i nagradivane. Tako je djelo Dra Božidara Petranovića: „Bogomili, crkva bosanska i krstjani" nagradeno sa 50 zlatnih dukata po Srpskom učenom društvu u Beogradu. Djelo Gluščevo nagradeno je iz zadužbine arhimandrita Nićifora Dučića.[1]) Oba djela imaju tendenciju da dokažu, da je bosanska crkva bila prava pravoslavna crkva. I dandanas ih imade mnogo, koji budnim okom prate sve što se o ovom pitanju napiše u pravcu, koji njima ne konvenira, te onda ospu čitav niz čak i uvreda protiv samog pisca. Ovaki su postupci više vjerska i politička propaganda nego historijska istraživanja.

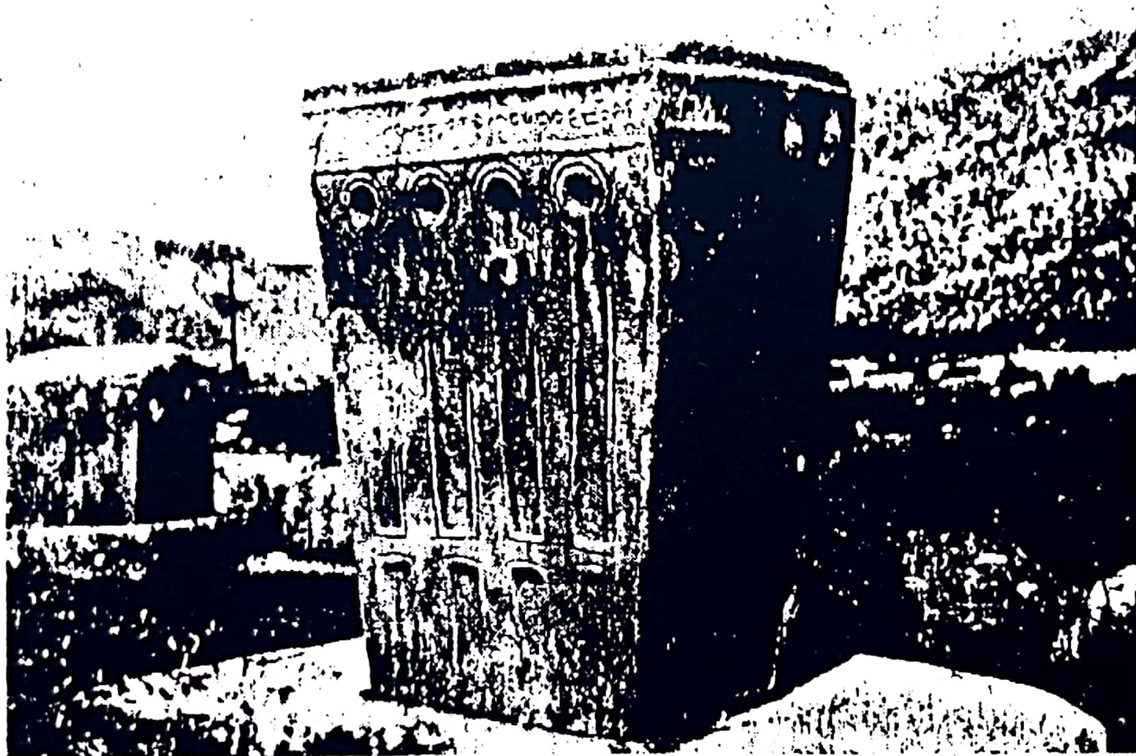
Nas, bez sumnje, treba da interesira naša prošlost i da znamo kada i kako smo primili islam kao i to koji su uzroci doveli do toga. Treba da nas interesira da znamo i šta smo ranije bili i ako je prema islamskom učenju potpuno bez važnosti šta je ko prije islama bio. To naročito treba danas, kad se, kako napomenusmo, tendeciozno stvari pretstavljaju drukčije i kada se iz ovakih pitanja izbija neki kapital. Stoga prije nego li predemo na islamizaciju Bosne i Hercegovine spomenućemo ukratko i o vjeri u Bosni prije toga.

VJERA U BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE TURAKA

Podrobnije o ovome pitanju nije dosle ništa nadeno u turskim vrelima. To je i razumljivo, jer turski narod tada nije dostigao u nauci visok stepen, pa da istražuje potankosti o vjerama naroda, s kojim je dolazio u dodir. Stoga u turskim izvorima i dokumentima, koji su sačuvani, i ako u malom broju, iz prvih dana turske vlasti i širenja islama u ovim krajevima ne nalazimo ni spomena patarenstvu ili bogomilstvu. U jednom dokumentu iz 993 (1585), koji sam objavio u kalendaru Narodne Uzdanice za 1938. god, spominje se da je u Bosni prje dolaska Turaka vladala Isaova vjera i kršćanski vjerozakon (mezhebi nesârâ ve milleti hazreti Mesiha). Tada sam u notici ispod linije istakao, da se pod kršćanskom vjerom razumijeva i bogomilstvo. To je, medutim, nekima bilo nepojmljivo, te su htjeli da i ovaj dokumenat izrabe u svrhu dokazivanja, da je u Bosni i Hercegovini prije Turaka bilo rašireno pravo-

[1]) Dr. I. Pilar: Bogomilstvo, str. 37 i 38.

slavlje.[3]) Kad pak promotrimo da Turci nijesu tada pisali i raspravljali o vjerama narodâ, s kojim su došli u dodir, a da su i patareni poštivali Isusa (Isa a. s.) i imali o njemu slično vjerovanje kao i ostali kršćani, te da su čitali Evanđelja i smatrali ih svojim svetim knjigama, biće nam potpuno jasno da izraz „Isaova vjera i kršćanski vjerozakon", koji je spomenut u gornjem dokumentu, zauzima i bogomilstvo kao što zauzima i katoličanstvo i pravoslavlje. Kako spomenuti dokumenat ne

Bogomilski stećci u Radimlji kod Stoca
Stećci su nadgrobni spomenici dobrih Bošnjana i ima ih gotovo samo po onim mjestima Bosne i Hercegovine, gdje je bilo rašireno patarenstvo

pravi razlike između katolika i pravoslavnih, tako ne pravi razlike ni između bogomila i njih, nego ih svih naziva sljedbenicima kršćanskog vjerozakona i vjere Isusove.

Prema tome za poznavanje vjere, koja je u Bosni i Hercegovini vladala prije Turaka, ne možemo se bar zasada služiti kakvim turskim izvorima i dokumentima. Ostaje nam da se obratimo na domaće i latinske izvore, koji tretiraju ovo pitanje. Naročito su važni u ovom pogledu latinski izvori, koji potječu od kato-

---

[3]) Vidi u Jugoslavenskoj pošti od 6 augusta 1938 god. članak prote Jovana Jevtića pod naslovom „Jedan važan dokumenat, o islamizaciji bosanskih pokrajina".

ličkih vjerskih pretstavnika i vlasti, koji su progonili bogomilstvo i izučavali ga podrobno kao heretičko vjerovanje, koje smeta katoličanstvu i pravom kršćanstvu. Bez sumnje su vjerski ljudi bolje mogli zapaziti karakteristike bogomilskog vjerovanja nego neko drugi. Kao mana latinskih izvora postoji to što su ih pisali neprijatelji bogomilstva, koji nijesu prema njemu bili objektivni. Zbog toga može u latinskim izvorima biti dosta i pretjeranosti, ali nije moguće te sve izvore odbaciti i proglasiti nepouzdanim i bezvrijednim kao što čini Dr. Glušac. Ovaki postupak ne bi davao raspravi naučnu boju i obilježje.

Latinski izvori izričito tvrde, da se je u Bosni i Hercegovini još od druge polovice XII. vijeka raširilo patarensko učenje. To potvrđuju i domaći i drugi strani izvori. I nekako bi izgledalo i nepotrebno iznositi dokaze, da je u Bosni i Hercegovini bilo rašireno bogomilsko ili patarensko učenje, da se nije u novije vrijeme našlo pojedinaca, koji su pod svaku cijenu htjeli dokazati, da u Bosni i Hercegovini uopće nije bilo bogomilstva, nego da je bilo rašireno pravoslavlje. Baš zbog ovog čini nam se potrebno navesti nekoliko historijskih dokumenata, koji potvrđuju, da se je u Bosni i Hercegovini još od XII. stoljeća raširilo bogomilsko učenje, koje je ostalo sve do dolaza Turaka kada je većina bogomila primila islam, a ostatak se postepeno stopio među muslimanima, katolicima i pravoslavnima.

Kao najstariji dokumenat o bogomilskoj sekti u Bosni spominje se pismo kneza Vukana, mlađeg sina Stjepana Nemanje „kralja Dalmacije i Duklje", koje je god. 1199. poslao papi Inocentiju III. moleći ga, da mu pošalje svoje poslanike, s kojim bi uredio crkvene i državne odnošaje. U tom pismu on javlja papi, kako ne maleno krivovjerstvo niče u Bosni i da je sam ban Kulin sa svojom ženom i sestrom i mnogim svojim rođacima prešao u krivovjerstvo i zaveo u isto preko deset hiljada kršćana.[4]) U pismu Vukanovu se ne spominje ime sekte, ali se spominje u pismu pape Inocentia III., kojemu je Vukanovo pismo dalo povoda, da su krivovjerci u Bosni pripadali krivovjerstvu Katarâ.[5]) Ime Katari davalo se pristalicama ove sekte u Italiji i

[4]) Rački: Bogomili i patareni (posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, knjiga LXXXVII, Beograd 1931) 381; Klaić: Crtice iz hrvatske prošlosti, 77. Latinski tekst pisma nalazi se kad Theinera: Monum. Slavor. merid., I., 6.

[5]) Theiner: 15

Francuskoj. Iz ovog se dokumenta vidi, da je na izmaku XII. stoljeća po Vukanovu računu u Bosni bilo više od 10.000 bogomila. Pismo Vukanovo dalo je povoda papi te je pisao 1200. mađarskom kralju Mirku, vrhovnom gospodaru Bosne, upozoravajući ga na opasnost koja prijeti Mađarskoj i njenoj vjeri ako on ne pomogne istrijebiti krivovjerstvo iz Bosne i bana čim prije od njeg odvratiti. Ovo je sve urodilo time, da je ban Kulin poslao u Rim svoje ljude i preko njih se opravdavao. tražeći kao vješt političar nekog izlaza. Kulinovi ljudi su papi ponudili, da on u Bosnu pošalje sposobnog čovjeka, koji bi se osvjedočio o pravom stanju u pogledu vjere. Papa 1202. pošalje splitskog arcibiskupa Bernarda i svog dvorskog kapelana Ivana de Casamaris u Bosnu. U Bosnu je stigao sam Ivan de Casamaris i uspio da su se mnogi prvaci ispred sebe i drugih 1203. pismeno odrekli krivovjerstva. U ovoj svojoj ispovijedi, koju je u cijelosti preveo Rački,[6] obećaju spomenuti prvaci, da će u svim mjestima imati bogomolje, a u crkvama da će imati oltare i križe, da će čitati i knjige staroga zavjeta, da će imati svećenike, koji će čitati mise i vršiti ispovijedi, da će najmanje sedam puta na godinu primati tijelo gospodnje, da će obdržavati poste, svetkovati svece, da neće među se primati Manikeje, da će se zvati braćom, a ne samo kršćanima kao do sad, da se ne bi tim imenom nanijela uvreda drugim kršćanima (jer se iz tog imena razumije da drugi osim njih nijesu kršćani). Kako se vidi, iz ove ispovijedi jasno bije bogomilsko učenje. Inkvizitor Ivan de Casamaris u svome izvještaju spominje da je u Bosni imao posla sa Patarenima.[7] Iz ovog se svega vidi, da bosanski krivovjerci nijesu članovi pravoslavne crkve.

Poslije Kulina Bosna je postala veoma ozloglašena na papskoj kuriji radi uspjeha bogomilskog učenja. Pape u mnogo mahova ljutito pišu kako tamo heretici javno ispovijedaju svoju vjeru i traže protiv njih prave krstaške ratove u dva tri maha. O tome postoji sva sila sačuvanih dokumenata, koje je Rački pomno i opširno obradio.

Kada je u Italiji i Južnoj Francuskoj oslabila ova sekta, Bosna joj je bila glavno uporište i zapravo najjača zemlja u

---

[6]) Bogomili i patareni 391-393.

[7]) Rački: Bogomili i patareni 393-394.

patarenstvu. U Bosnu su slali svoje ljude „da ondje savršeno i potpuno nauče nauku od učitelja koji stanuju u mjestu, koje se zove Bosna"[8]) Jakov Bech iz Chieria je oko 1378 u ovu svrhu bio poslan. Kada ga je 1387. god. inkvizitor pitao, da li mu je poznato da je u ovu svrhu još kogod u Bosnu slat, on je odgovorio, da su u ovu svrhu u Bosnu slati: Moreto Rabellator iz Chieria prije 40 godina po prilici, oko 1347, Ivan Narro i Granoni Bencio oko 1360, Petar Patrizi oko 1377, Berardo Roscherio oko 1380 i Petrov brat Jacobini oko godine 1382. Jakov je izjavio, da je ovo sve iz njihovih usta neposredno slušao i saznao.[9])

Bosanski kralj Stjepan Toma (1444-1461) živo je radio na tome da pristaše bogomilske sekte povrati katoličkoj vjeri. Među ostalim nastojanjima u ovom pravcu pošalje malo prije smrti g. 1461 tri ugledna bogomila iz Bosne u Rim, da ih papa Pijo II. pouči i obrati, ili, ako ostanu tvrdokorni, da ih kazni Papa ih preda trojici kardinala koji ih uistinu obrate nakon mnogog razlaganja i nagovaranja. Nato im po papinu nalogu kardinal Ivan de Torquemada, stric poznatog velikog inkvizitora Tome Torquemade, napiše u pedeset tačaka objuraciju (odricanje), u kojoj izloži sve glavne tačke manihejskog vjerovanja pobivši ih katoličkom naukom. Znadu se i imena spomenute trojice bogomila; to su bili: Đuro Kućinić, Stojšan Tvrtković i Radmilo Voćinić. Ovaj dokumenat je u cijelosti štampao dodavši mu značajan i vrijedan uvod Dr. Dragutin Kamber pod naslovom „Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila.[10])

Može da bude u ovim izvorima pretjeranosti, koja je došla iz opreznosti katoličkih učitelja vjere i iz želje da isprave svako po njihovu mišljenju krivo vjerovanje, ali potpuno proglasiti ove i druge slične latinske izvore bezvrijednim ne odgovara uslovima objektivnog naučnog istraživanja. Osim toga ti izvori nijesu osamljeni; njih potvrđuju mnogi domaći izvori i drugi, koji su nikli u pravoslavnim sredinama. U svim tim izvorima se osuđuje vjerovanje Bošnjaka kao krivo. Ovo je najjači dokaz da bosanska crkva ni u kom slučaju nije bila pravoslavna.

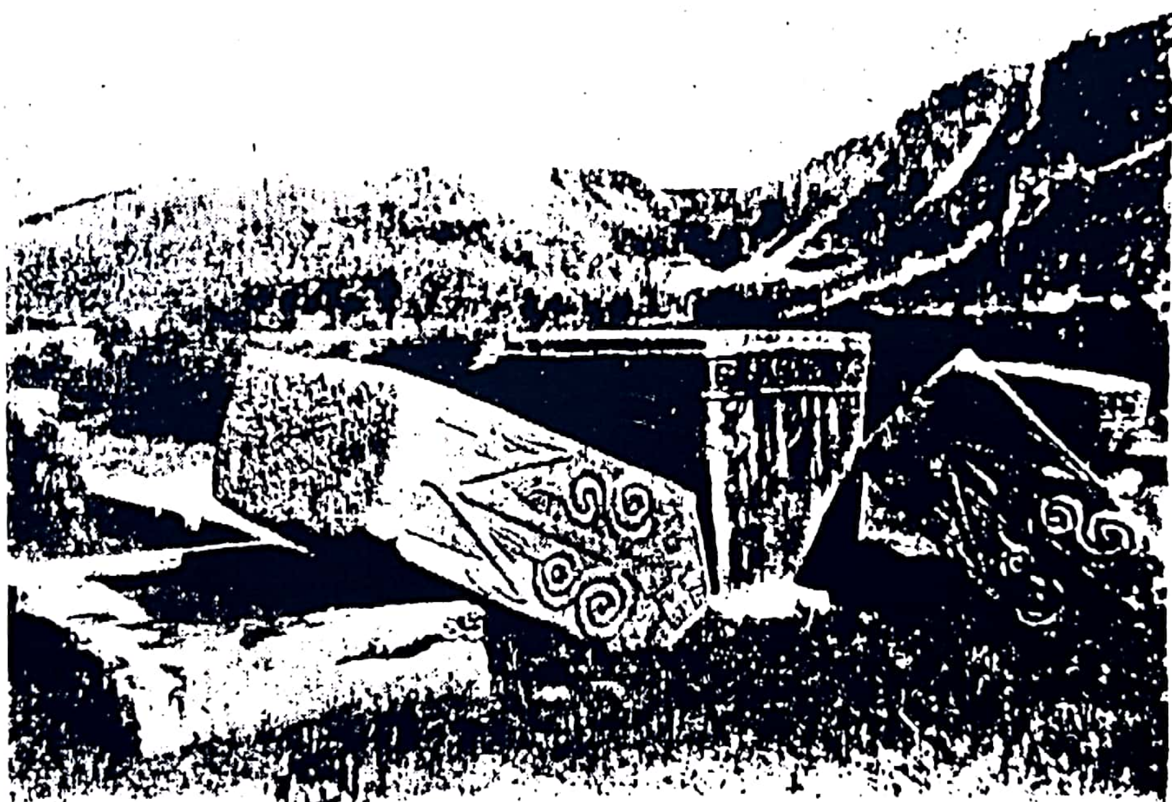
---

[8]) Rački: Ibid. 440

[9]) Rački Ibid. 440

[10]) Separatni otisak iz „Croatia sacra" 1932.

Važan je dokumenat u ovom pogledu poslanica[11]) carigradskog patrijarha Genadija II. Skolarija (1453-1459) sinajskim kaluđerima. U toj poslanici Genadi kaže, da je pravoslavni vladika u zemlji Hercega Stjepana obratio mnoge od „kudugera" u pravoslavnu crkvu. Za Hercega kaže, da je u duši pravoslavni, ali to javno ne ispovijeda, jer ima u državi mnogobrojne „kudugere". Kudugerima grčka vrela nazivaju bogomile. O ovom nazivu je napisao lijep članak V. Skarić pod naslovom „Кудигери".[12] Po-

Bogomilski stećci u Radimlji kod Stoca

slanica je kao odgovor na upit sinajskih kaluđera, da li mogu primati priloge i milostinju Hercega Stjepana Kosače i spominjati ga javno u crkvi na liturgiji. U odgovoru se izričito za Hercega kaže: „Ako pošalje milostinju, primite je, jer je i njemu na korist da se održi u hrišćanstvu. Ali ga ne spominjite u crkvi, pošto javno ne ispovijeda hrišćanstvo; nego u vašoj trpezariji, u

---

[11]) Objavljena u 63. knjizi „Гласника Српског ученог друштва", str. 11. Priopćio Ljub. Kovačević i u zadarskoj „Истини" br. 5 god. III. maj 1888. Priložio arhimandrit N. Dučić prema rukopisu iz Prizrena.

[12]) Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, knjiga VI., sv. I., str. 107—110, 1926.

molitvi i blagodarenju".[13]) Ovo nije latinski izvor, a jasno potvrđuje, da crkva Hercegove zemlje, nije pravoslavna nego bogomilska.

Dubrovački arhiv obiluje dokumentima o vjeri u Bosni. Doduše tamo se nigdje ne spominje naziv „bogomili" nego „patareni". Iz dubrovačkog arhiva objavio je i obradio Dr. Ćiro Truhelka „Testamenat gosta Radina". Radin je bio u časti gosta t. j. biskupa kod bosanskih krstjana. Svoj testamenat je napisao 5. januara 1466. Ovaj je dokumunat u ovom pitanju vrlo važan, jer potječe od pretstavnika bosánske crkve, gosta Radina. Iz ovog se dokumenta vidi da su bosanski patareni u mnogo čemu popustili u svom nauku. Pod utjecajem drugih kršćana blijedi nauk njihove šekte. Velike i oštre prepreke između njih i drugih kršćana se nekako izglađuju i ublažuju. To je u ostalom prirodni zakon kod svake sekte. Tokom vremena svaka sekta gubi svoju oštrinu i prema većini čini ustupke i popuste. Među islamskim sektama mi za ovo imamo jasnih primjera. Ko bi, na pr., mogao reći, da su današnji ibâzije potomci nekadašnjih energičnih, ustrajnih i žilavih haridžija. Ili još bliži primjer: zar su današnji vehabije oni isti prije stotinu godina? Iz Radinova testamenta vidimo, da je on, iako viši vjerski starješina, bio oženjen i imao djece. Na početku testamenta stoji krst. Ali pored toga vjernici se dijele na: 1) krštene, koji su prave vjere apostolske, prave krstjane, kmete i prave kmetice krstjanice i 2) mrsne ljude. Pravi bogomili su bili nemrsni ljudi, dakle vegeterijanci. Ostali obični svijet jesu mrsni, koji trebaju nastojati da jedamput postanu pravim i nemrsnim krstjanima. Dr Pilar drži, da je običaj mnogo sušenja voća, osobito bosanske suhe šljive, ostatak bogomilske kulture, jer preko zime hranili su se bogomili kruhom i suhim voćem.[14]) Iz testamenta gosta Radina vidi se da su patareni slavili uz nedjelju i petak.[15])

Vrijedan je i ovaj argumenat koji iznosi Truhelka na temelju dubrovačkog arhiva: Roblje iz Bosne dovodilo se u Dubrovnik i prodavalo. O tome postoji sva sila dokumenata. Katalonski trgo-

[13]) O vjeri Hercega Stjepana vidi iscrpnu radnju „О натпису на цркви Херцега Стефана у Горажду" od I. Ruvarca u „Гласу Српске краљевске академије", XVI., 1889.

[14]) Bogomilstvo kao religiozno-povjesni te kao socijalni i politički problem, str. 28.

[15]) Vidi radnju Dr-a Ć. Truhelke „Testamenat gosta Radina" u Glasniku Zem. muzeja u Sarajevu, XXIII, 1911, str. 355—376.

vac Petar Dujo predao je Dubrovčaninu Tomku Milkoviću jedan zamot skupocjena sukna da ga ponese u trgovište Brštanik na Neretvi i tamo proda, a za novce kupi nekoliko bosanskih robinja patarenka. Tomko je kupio dvije robinje za 36 dukata. 14 aprila 1393. spomenute dvije robinje idu pred dubrovačkog rektora Šimuna Gučetića i izjavljuju, da su krštene kršćanke, rođene od kršćana i traže da se na temelju toga prema postojećim zakonima oslobode. Petar se brani, da ih je kupio kao patarenke. Kad se ustanovilo da su kršćanke, a ne patarenke sud ih oslobađa. Prema tome svo bosansko roblje, koje se prodavalo u Dubrovniku mora da je patarensko. Iz ovog Truhelka zaključuje da patareni nijesu bili kršteni; oni su bili abaptisti.[16]) Međutim nama izgleda da su i patareni ipak imali neku vrstu krštenja.

Među čisto domaće izvore, koji utvrđuju, da je u Bosni bilo rašireno patarenstvo, a ne pravoslavlje možemo spomenuti slijedeće:

Srpski historik Vladimir Ćorović u svojoj knjizi „Bosna i Hercegovina"[17]) citira glagolski dokumenat iz početka 16. vijeka pod naslovom: „Dialog pape Grgura Velikog", koji govori ovo: „O nesrićno kraljevstvo bosansko na koga ni rosa ni dažd ne padi, pokle rodi i shrani i brani tolike i takove jeretike, ki govore, da gospodin Isuhrist ni imel pravoga tela človičaskoga i da je blažena diva Marija bila anjel i mnoge ine bludnje protivu veri katoličaskoj govore". Dakle prigovaraju im se posve nepravoslavne i bogomilske zablude. Isti historik na istoj stranici navodi rukopisni tipik manastira Krušedola, koji spominje „sluge đavolove", bogomile, koji „kao tati noću idu" i „prevraćaju hrišćane od prave vjere Božije". U raškim izvorima imaju dva tri prokletstva na babune i nekolika pomena o borbi s njima.[18]) Nemanja je da bi utvrdio pravoslavlje u svojoj državi energično iskorjenjivao bogomile. Gonio ih je nemilosrdno; plijenio im je imanja, kažnjavao ih je, čak i spaljivao; njihovom učitelju je dao odrezati jezik. Uništavao je i njihove knjige. Gonjeni bogomili bježali su iz Srbije na sve strane, a najviše ih se spasilo u susjednoj Bosni.[19]) Za kralja Dragutina kazuje Danilo, kako „ot toje

[16]) Dr. Ćiro Truhelka: „Još o testamentu gosta Radina i o patarenima". Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, XXV., 1913, str. 363—382.

[17]) str. 46

[18]) Ćorović: Bosna i Hercegovina, str. 44

[19]) Ćorović: Istorija Jugoslavije, str. 98

zemlje bosanskije mnogije od jeretik obrati v veru hristijansku-ju."[20]) U Glasniku Srp. Učenog društva[21]) iznosi se jedan stari ćirilski srpski dokumenat, u kojem se pripovijeda, kako je za vremena Stevana Lazarevića povraćena Srebrenica od Bosne. Za njezine stanovnike se veli: „Se že vsi jeresi bogomilskie sut".

Pa i kada je nestalo u Bosni bogomila sačuvalo im se u narodu ime. Neki franjevački izvori govore o „starovircima" u Bosni, a naš pjesnik Hasan Kaimija (umro oko 1690) u svojoj pjesmi protiv duhana kaže:

I mi smo ga pili,
I u smradu bili
Kao bogumili.
Ostante se tutuna![22])

Sve ovo nepobitno dokazuje da je u Bosni prije dolaza Turaka vladalo bogomilstvo, a ne pravoslavlje. Mišljenje da je bosanska crkva bila pravoslavna nema nikakva temelja osim želje pojedinaca, koji se služe čim bilo da dokažu svoju želju.

Kako je poznato kolijevka bogomilstva je Bugarska. To je za nas kršćanska sekta, jer je nikla među kršćanima i javila se od kršćanskih učitelja. Sva naša djela pripisuju bogomilima dualističko vjerovanje. To jest da bogomili, pored vjerovanja da je Bog jedan, vjeruju da tvorac svijeta nije jedan. Bog je samo stvorio duh i nevidljivi svijet, a đavo je stvorio materiju i vidljivi svijet. Prema našim piscima bogomili su vjerovali i u trojstvo i ako su ga tumačili drugačije nego mnoge druge kršćanske sekte.

Historici su mišljenja, da se bogomilstvo razvilo pod raznim stranim utjecajima, napose pod utjecajem pavlićanske i masalijanske sekte. Bizantijski car Konstantin Kopronim (741-775) preselio je iz Azije više hiljada sirskih i jermenskih pavlićana u Trakiju da mu čuvaju granice. Odatle su se oni raširili po Makedoniji i Bugarskoj. Na sličan su način došli i masalijani (ili drugim imenom euhiti). Osim toga na razvitak bogomilstva su utjecale i druge vjere, koje su tada postojale u Bugarskoj. To su

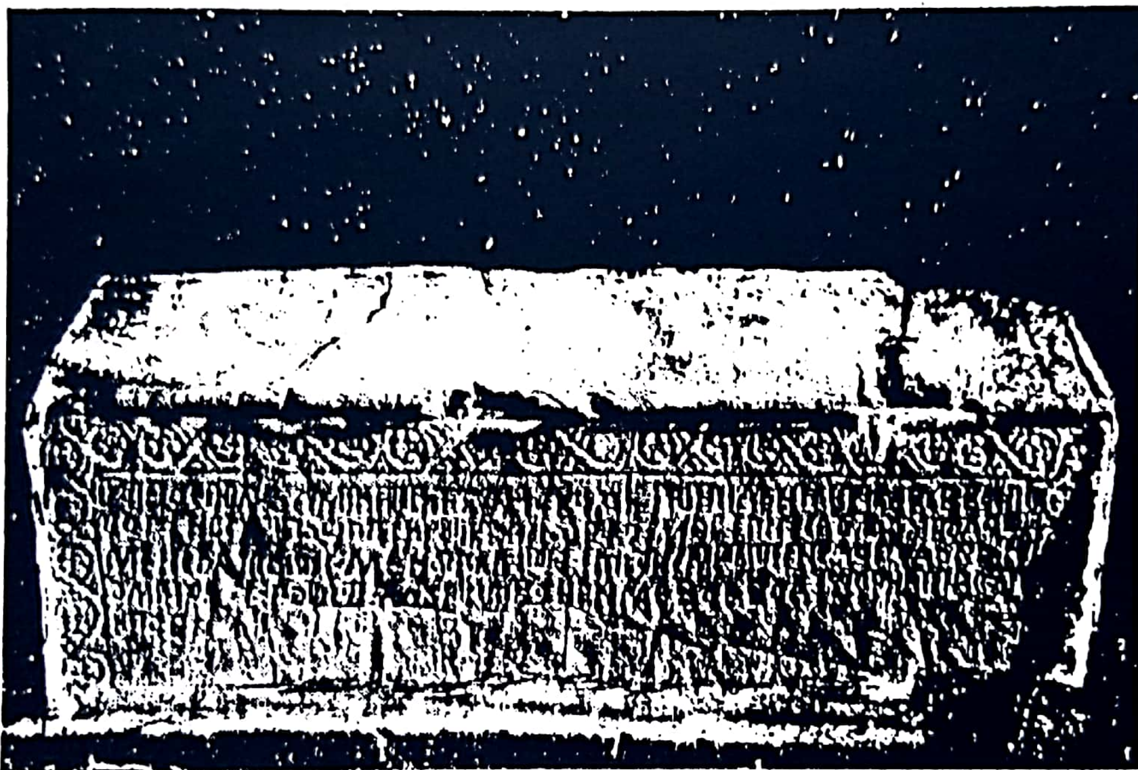
[20]) Klaić: Crtice iz hrvatske prošlosti, str. 70

[21]) Sv. XX. knj. III. g. 1866 str. 148. Vidi i Dr. Kamber: Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila, str. 34; Rački: Bogom. i patar. str. 444

[22]) Kemura-Ćorović; Serbokroatische dichtungen Bosnischer Moslims, str. 17.

židovstvo i islam. Možda će nekom čudno biti da se spominje među faktorima, koji su djelovali na razvitak bogomilstva i islam, ali to je historijski fakat.

Židovi su od starijih vremena imali svoju općinu u Solunu, gdje su trgovali i odakle su prolazili kroz balkanski poluotok i tako dolazili u Bugarsku. Ovdje su oni već pod kraljem Bogor-Mihajlom kušali svoju vjeru širiti. Isto se veli o Arapima i kaže se, da su dijeljenjem knjiga nastojali islam rasprostraniti.[23]) Dr.

Bogomilski stećak s natpisom u bosančici u Varošištu kod Mesića u kotaru rogatičkom

Lujo Thaller u svojoj knjizi „Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika" spominje da je nekako oko ovih doba Bugarska bila puna muslimana i da su jednom čak palili muslimanske knjige u Bugarskoj. Pisac velikog arapkog geografskog rječnika „Mu'džemul-buldana", Jakut[24]) govoreći o Bašgirdima, muslimanima u Mađarskoj (Ismailijama) kaže, da je razgovarao sa nekim od njih u Halebu (Aleppo) i da ih je pitao, odakle im je došao islam. Jedan između njih, inače razborit čovjek, rekao je: „Ja

[23]) Responsa papae Nicolai I ad consulta Bulgarorum. Vidi Bogom. i patar od Račkog, str. 350

[24]) Jakut je umro 626 god. (1228.)

sam slušao mnogo naših starih da pričaju, da su davno još u našu zemlju došla sedmorica muslimana iz zemlje Bulgara i da su se među nama nastanili. Zatim su nas na lijep način upoznali o zabludi, u kojoj smo bili i uputili nas na pravi islamski put. Bog nas je tome — Njemu hvala! — naputio, te smo postali muslimani i primili pravo vjerovanje. Mi dolazimo u ove krajeve i učimo svoju vjeru, a kada se povratimo poštuju nas tamošnji ljudi i predaju nama vjerske službe.[25]) Ovdje postoji pitanje, što se misli od zemlje Bulgara? Bugarska ili grad Bulgar na Volgi? Ovdje nam se čini sada mnogo vjerojatnijim da se baš misli današnja Bugarska.

Rački spominje, da je u ovim krajevima bilo još od ranije muslimana, i to na dolnjem Vardaru, u solunskoj pokrajini. Ovamo je naime car Teofil (829—841) preselio bio odjel Turaka iz Azije; s toga su i prozvani bili vardarski Turci.[26]) Oni su se kasnije pokrstili i pripadali posebnoj eparhiji; ali prvobitno su, po mišljenju Račkog, jamačno muslimani bili.[27])

Iz ovog svega se dade zaključiti, da je u Bugarskoj[28]) i u njenu susjedstvu bilo muslimana, koji su mogli djelovati na razvoj bogomilske sekte.

Kako sam ranije istakao, historici su mišljenja, da su na bogomilstvo najviše utjecali pavličani i masalijani, koji su se opet razvijali pod utjecajem azijskog manihejstva. Odavde drže, da je u bogomilstvo došao rećeni dualizam. Ja o ovom ne bih imao šta novo iznijeti. Jedino bih primijetio, da možda dualizam bogomilske sekte nije bio onaki kakvim ga kršćani prikazuju. Možda je to bio blagi i umjereni dualizam, koji se u mnogim monoteističkim vjerama zapaža i koji se zapravo i ne može nazvati dualizmom. Mnoge monoteističke vjere kažu: dobro je od Boga (ili od anđela), a zlo od vraga ili sotone. I islam priznaje da šejtan čovjeka na zlo navodi i da mu je Bog do sudnjeg dana podijelio tu moć. Osim toga ovdje bih još želio upozoriti na prijateljski stav islamskih učenjaka prema pavlićanima, sekti koju je zasnovao antiohijski episkop Pavle Samostatski, koji je god. 265 bio isključen iz crkve. Ibni Hazm [umro 456 (1064)] u

---

[25]) Mu'džemul-buldan, Kairo 1906, sv. II str. 38-39

[26]) Tafel: De Thessalonica Berolini, 1839 str. 79

[27]) Rački: Bogom. i patar. str. 350—351.

[28]) Vidi: Klaić: Poviest Bosne, str. 347

svome djelu „Vjere i sekte“ piše o Pavlu doslovce ovo: „Između kršćanskih sekta su i sljedbenici Pavla iz Samostata On je bio patrijarh u Antiohiji prije nego što se je kršćanstvo posve raširilo. Njegovo vjerovanje je bilo: čisto i pravo Božije jedinstvo i da je Isa (Isus) Božiji rob i Božiji poslanik kao i drugi Božiji poslanici — Božiji mir s njima! Bog ga je stvorio u utrobi Merjeme (Marije) bez muškarca. On je čovjek, a u njemu nema nikakva božanstva. Pavle bi govorio: Ja ne znam šta je „riječ“ (logos) ni šta je „sveti duh.“[29]) Slično spominje i arapski pisac Šehristani (umro 548 [1153]) u svom djelu, koje nosi isto ime kao i gornje djelo Ibni Hazmovo Još prije njih arapski historik, kršćanin Seîd ibni Bitrik (umro 328 [940]) iznosi učenje Pavla iz Samostata i ne spominje u njemu nikakva dualizma. I prema ovom arapskom piscu, i ako je bio kršćanin, vjerovanje pavlićana o Isusu mnogo je bliže islamu nego vjerovanje drugih kršćana. I po njemu je Pavle bio monoteista i priznavao je, da je Bog samo jedno lice.[30])

Svi su ovi podatci za naše pitanje od velike važnosti. Oni nam otkrivaju jednu stranu zagonetke, u kojoj se pitamo, zašto se bogomili u Bosni i Hercegovini tako brzo pretopiše u dobre muslimane. Kad još objasnimo neke dodirne tačke između bogomilstva i islama onda ćemo biti potpuno shvatili jedan od nekoliko glavnih uzroka njihova brzog, grupnog i svojevoljnog prelaza na islam.

Naime tezu da je jedan uzrok prelazu bogomila na islam i to što je između te dvije vjere bilo dodirnih i sličnih tačaka usvajaju mnogi kako naši tako i strani historici. Tako na pr. engleski učenjak profesor londonskog univerziteta Sir Thomas W. Arnold u svom djelu „Historija širenja islama“[31]) nakon što je naveo pretpostavku nekih evropejaca, da je mnogobrojni prelaz bogomila na islam bio u početku turskog osvajanja s tom namjerom da se povrate u svoju vjeru čim im se u budućnosti prilika pruži, te budući da im se kasnije nije pružila očekivana prilika, ta je namjera pređa u zaborav pala — Arnold nakon toga izri-

---

[29]) Ibni Hazm: El-milelu ven-nihal (Vjere i sekte), I., str. 48

[30]) Vidi o ovome moj članak „Glavni uzrok prelaza Bogomila na islam“ u kalendaru Narodne Uzdanice za 1935. god.

[31]) Na turski preveo M. Halil Halid. Sa turskog prvih šest poglavlja djela preveo na naš jezik Derviš A. Korkut. Prijevod je postepeno izlazio u odlomcima u I. II. i III. god. Glasnika Islamske vjerske zajednice.

čito kaže: „Obićno je ovakva pretpostavka samo nagađanje, te se na nju, kao nepobitni dokaz, ne može osloniti. Mi smatramo jačim razlogom to, što su bogomili pomiješani sa muslimanima bili skloni islamu radi mnogih tačaka u njihovom vjerovanju, koje su slične s islamskim učenjem. Bogomili su zabacivali obožavanje Marije, ustanovu krštenja i sve vrste klera. Krst su, kao znamen vjere, mrzili. Smatrali su idolopoklonstvom upućivanje molitvi slikama i kipovima svetaca i relikvijama. Protivno katoličkim crkvama, koje su nedostojno ukrašene slikama, njihovi su hramovi bili skromni i jednostavni. Kao i muslimani imali su hrđavo mišljenje o crkvenim zvonima, koja su nazivali „satanske trube". Vjerovali su, da Isus nije lično razapet, nego da je to bio neki iluzorni lik, te su se u ovom pogledu djelomično slagali sa Kur'anom. Osuđivanje alkohola i sklonost asketskom životu i jednostavnosti spadaju u one okolnosti koje su poslužile zbližavanju bogomila sa islamom. I oni su se pet puta dnevno molili. Često su puta padali na koljena i izražavali blagodarnost Bogu. Prema tome, za njihovo sudjelovanje pri molitvi u džamiji izgleda da nije trebalo velike preinake."[32]) To su doslovno riječi učenjaka svjetskog glasa, profesora londonskog univerziteta Arnolda. Između naših historika ovo mišljenje zastupa poznati poznavalac prošlosti Bosne Dr. Ćiro Truhelka. On to mišljenje iznosi u nekoliko svojih radova, napose u „Testamentu gosta Radina" i „O porijeklu bosanskih muslimana".[33]) Između muslimana zastupao je ovo mišljenje Dr. Bašagić[34]) i drugi. Ovdje bismo mogli usput napomenuti, da se ne možemo složiti sa svim pojedinostima, koje navodi Arnold, jer, iako one odgovaraju vjerovanju bogomila u Bugarskoj ili negdje u drugoj zemlji, ipak ne odgovaraju vjerovanju bogomila u Bosni i Hercegovini. Tako ne možemo usvojiti da su bosanski bogomili prezirali krst kao znamen vjere, jer se krstovi nalaze i u nekim njihovim spisima. Ovo možemo objasniti tim što je tokom vremena popustila prva bogomilska gorljivost kod bogomila u Bosni. Oni su u nekim pitanjima napravili neki kompromis s druge dvije kršćanske vjere. O ovome smo i ranije dali jednu napomenu. Ako se u pojedi-

---

[32]) Glasnik Islamske vjerske zajednice, god. III., str. 345. Tursko izdanje str. 204

[33]) Izdanje u Sarajevu 1934., str. 11—12.

[34]) Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, str. 18.

nostima ne možemo složiti sa Arnoldom to ne znači da njegovo mišljenje treba potpuno odbaciti.

Ranije smo iznijeli dva mišljenja o vjeri u Bosni prije Turaka. Jedni drže, da je glavna vjera bila bogomilska ili patarenska, a Bošnjaci su sebe nazivali krstjanima smatrajući da je njihova vjera jedina prava apostolska i Isusova vjera. Petranović i Glušac drže, da je u Bosni u glavnom vladalo pravoslavlje Ovdje ćemo iznijeti usput i treće mišljenje, koje je nastojao po-

Groblje prvih muslimana uz groblje svojih preda bogomila

U prvoni se vide nišani, a u drugom bogomilski stećci. Vidi se jasan prelaz bogomila u islam: ali se ipak nijesu odricali ni odmicali od svojih predja. Selo Prečani ispod Bjelašnice. Ovakih grobalja ima prilično mnogo po Bosni i Hercegovini. Mislim da je najznamenitije ono na Presjeci blizu Ustikoline. Znamenito je i ono u Šadićima u fočanskom kotaru. Osim ovih imaju slična groblja u Lisičićima kod Konjica, kod Fojnice, gdje se odvaja put za Oglavak i drugdje.

duprijeti Jaroslav Šidak, katolik Hrvat u svojoj raspravi „Problem »bosanske crkve« u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca."[35]) Šidak je donekle pobio Gluščevu tezu. On smatra da bosanska crkva nije bila pravoslavna, a ne priznaje ni da je bila bogomilska. Po njegovom mišljenju bosanska je crkva prava kršćanska crkva, a ne heretička. Ona je u prvim vremenima bosanske državne samostalnosti pripadala rimokatoličkoj crkvi. Ta je veza sa rimokatoličkom crkvom bila slaba, te nije mogla iz-

---

[35]) Rad Jugoslavenske akademije u Zagrebu, knjiga 259, 1937.

držati vjersko narodni pokret u 12 i 13 vijeku; stoga je bosanska crkva postala potpuno nezavisna narodna crkva bez ikakva stranog uticaja. Dakle po mišljenju Šidaka bosanska crkva je ipak nešto samo bosansko; nije to ni pravoslavlje ni katoličanstvo, iako je u početku bila ogranak rimokatoličke vjere.

Prota Svetislav Davidović je nastojao pobiti Šidakovu tvrdnju i potvrditi Gluščevo mišljenje, ali bez stvarnih argumenata.[86])

ŠIRENJE ISLAMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sada tek možemo preći na govor o islamizaciji Bosne i Hercegovine i širenju islama u ovim krajevima. I ovo pitanje su mnogi nastojali tendenciozno pretstaviti drugačijim nego što je ono u stvari. U raznim člancima i većim radovima o ovoj temi nailazimo na svakom koraku na iskrivljene činjenice i na prikazivanje stvari u boji, koja ne odgovara stvarnosti. Pored toga ima i objektivnih nekoliko radova, ali sve je to malo za ovo pitanje. Još i danas to pitanje nije osvijetljeno kako treba i mi ćemo pokušati prema slaboj snazi i nedostatnom materijalu baciti na njega malo više svjetla.

Islam su ovamo u Bosnu i Hercegovinu donijeli Turci — Osmanlije. Nije nam poznato da je prije njih u Bosni i Hercegovini bilo kakvog traga islamu. Arapi, koji su dolazili i do naših obala u Jadranskom moru, Ismailije u Mađarskoj i muslimani u Makedoniji, nijesu mogli kako izgleda ostaviti u Bosni i Hercegovini nikakva traga.

Još prije kosovske bitke na pet godina upoznaju se turske čete sa Bosnom. 1384 dolazi Timurtaš paša s vojskom i hara po istočnoj Bosni. Iza kosovske bitke u proljeće 1390 šalje Bajezid protiv Bosne Jigit pašu sa vojskom. Neki tvrde, da je ovaj put i sam Bajezid u Bosnu dolazio. 1396 idu turske čete kroz Slavoniju i dolaze sve do Štajerske. Iza smrti Bajezida opet se nastavljaju navale na Bosnu i turska vojska 1414 dolazi do gornjeg Vrbasa i zadržava se u bosanskom Skoplju (kraj oko Donjeg Vakufa). 1415 nalazimo bojeve oko Lašve, a 1416 u Humu, gdje čete dolaze blizu Dubrovnika. Od tada Turci u Bosni stalno ostaju. Tada im je u ruke pala Foča, Plevlje, Čajniče i Nevesinje. 1418 Ishak beg osvoji Višegrad i Sokol. Za vrijeme Murata

---

[86]) „Средњовјековна босанска црква" није била богумилска ни патаренска, Братство, год. XIV, бр. 10—12, 1938, Сарајево.

II. 1424 i 1425 turska vojska krstari Bosnom. 1428 oteše Turci Pavlovićima Hodidjed i Vrhbosnu. Kasnije su Turci bili na kratko vrijeme izgubili Hodidjed, ali ljeti 1435 turski vojvoda Barak povrati Hodidjed i od tada Hodidjed i Vrhbosna ostadoše stalno u rukama Turaka. Iz 846 (1442/43) sačuvao nam se ferman sultana Murata, kojim daje neke zemlje na Romaniji nekom Širmerdu za zasluge[37] 1436 osvojen je Zvornik i Srebrenica, te su tako Turci prije osvojenja Bosne u svojim rukama imali Nevesinje, Gacko, Zagorje, Foču, Ustikolinu, Podrinje, Plevlje, Čajniče, Višegrad, Sokol, Srebrenicu, Zvornik i dolinu Miljacke sa (Vrhbosnom) Sarajevom, kojem se pravi temelj tada udara. U svim ovim mjestima bilo je bez sumnje muslimana Tada su se u njima podigle prve džamije. Kao prva džamija je u Sarajevu bez sumnje današnja Careva džamija koja se u starim turskim izvorima zove „Džamii-atîkom" (t. j. starom džamijom, kako je bilo običaj nazivati prvu džamiju). Današnja zgrada ne potječe iz toga vramena. Tvrdnja da iz ovog vremena potječe i mesdžid Haseći Have nije dokazana. Ona se osniva na jednom datumu koji je uklesan na nišanima graditeljice džamije, ali je taj datum sigurno kasnije unazad po prilici stavljen.

Već tada se je islam počeo širiti i među domaćim stanovništvom. Na islam nijesu prelazili samo obični ljudi nego i prvaci i velikaši, a za njima su se onda u grupama drugi povodili. U Isabegovoj vakufnami, koja je napisana na godinu prije osvojenja Bosne (u džumadel-ulatu 866 — februar 1462) spominje se zemljište Balabana sina Bogčinova.[38]) Prema mišljenu g. Skarića Balaban je sin Bogčina sina kneza Stipka, koji je ukopan u Crnaćgroblju u Gornjem Kotorcu. Na njegovu mramoru ima i natpis.[39]) Prema tome Balaban je kao plemić i kao bogat čovjek, što se vidi iz Isa begove vakufname, jer je njegov bio Trebević i drugi posjedi u okolici Sarajeva i u Sarajevskom polju, rano prešao na islam. Osim gradova i na selima je već tada bilo muslimana, jer Isa begova vakufnama spominje u Sarajevskom polju muslimansko groblje kao poznato mjesto, s kojim se mogu određivati granice uvakufljenog posjeda. Prema mišljenju Muvekita u Sarajevu je još 1452 sagradio i Nesuh beg svoju džamiju. Kako se

---

[37]) Original fermana se nalaz kod Osman ef. Sokolovića u Sarajevu.

[38]) Гласник Скопског научног друштва, knjiga I. sv. 1. str. 172 i 175 (članak G. Elezovića: Турски споменици у Скопљу)

[39]) Vladislav Skarić: Sarajevo, str. 34 i 40

vidi islam nije čekao službeno osvojenje Bosne; on se još ranije udomio kako u gradu tako i na selu. I bez sumnje se je širio bez prisiljavanja, jer su Turci tada bili veći političari, a da bi, sve kad bi htjeli silom širiti islam, pustili u susjedstvo o sebi zao glas.

1463. u proljeće pregazi silni turski sultan Mehmed el-Fatih Bosnu i zauze bilo silom bilo predajom sve važnije gradove pa i kraljevu prijestolnicu Jajce. Tada je nastupio čas brze islamizacije. 36.000 bogomilskih porodica pohrlilo je pod Jajce da se Fatihu poklone.[40]) U Jenjičarskom zakonu izričito se kaže: „Kada je osvajač Istanbula, sultan Mehmed han — Božija milost i zadovoljstvo s njim! — došao na Bosnu sa svojom pobjedonosnom vojskom, svi stanovnici te zemlje i sav svijet, kada su saznali snagu i moć padišaha, utočišta cijelog svijeta, došli su pred njega, poklonili se pred njegovim veličanstvom i odjedamput prešli na islam. Kada je padišah, utočište cijelog svijeta, vidio da su ovi odjedamput grupno prešli na islam rekao je: „U koliko ja znam, ovo nije ružna grupa ljudi." Zbog toga što su primili islam reče im padišah: „Što hoćete, od mene tražite!" Stanovnici te pokrajine rekoše: „Nek se iz naše zemlje kupe mladiči!" (koji će se u Istanbulu odgajati za visoke službe) Njihovoj je molbi udovoljeno, te ih primaju bez razlike bili obrezani ili ne. Nije propis njih pregledati. Od ovog naroda sakupljani su mladiči za uzgajanje na carskom dvoru, te je većina izašla sa visokim častima i položajima i po tala pametna i znana."[41]) Ovom su prilikom mnogi bogomilski velikaši, a za njima i ostali bogomilski svijet prešli na islam. Slično je bilo i kod osvojenja Hercegovine. Među velikašima koji su prešli na islam bio je mladi sin Hercega Stjepana, Stjepan — kasniji veliki vezir Ahmed paša Hercegović, djeca kralja Stjepana Tome Žigmund i Katarina i mnogi drugi, koji spadaju u prvi red velikaša ove zemlje.

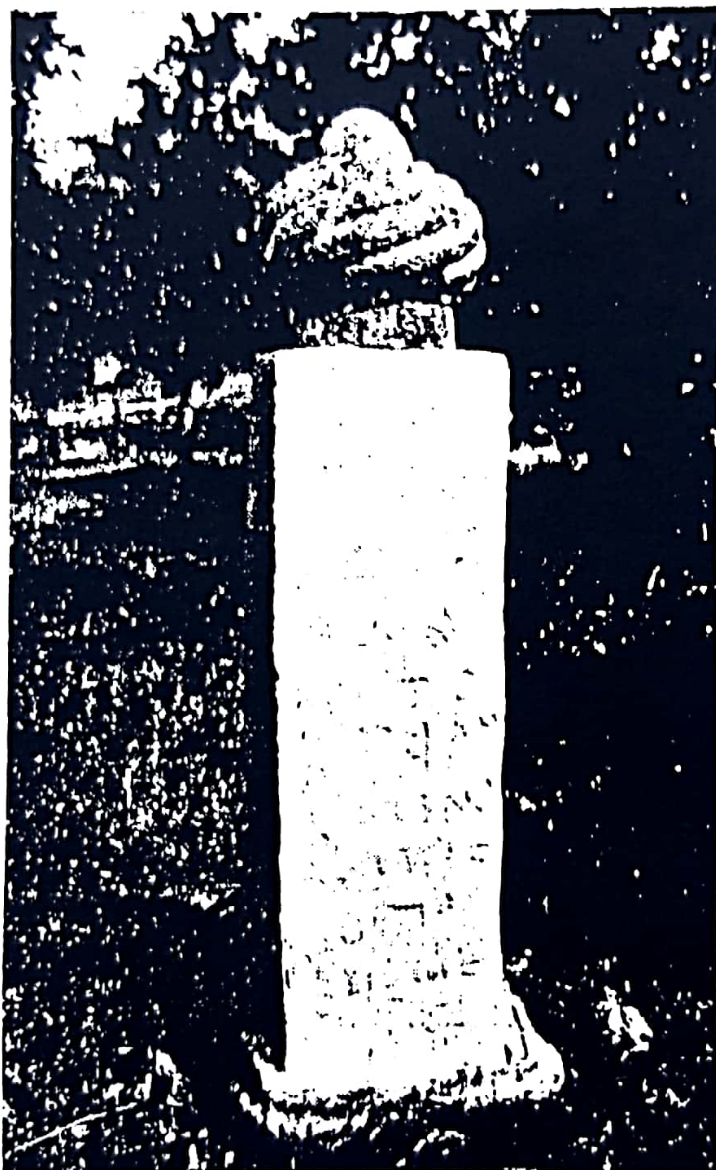
Dakle, naše je mišljenje da se je islam brzo u Bosni i Hercegovini raširio za razliku od drugih susjednih zemalja. Uzrok je tomu što su bogomili grupno (u Jenjičarskom kanunu turski

---

[40]) Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, str. 3 (po Zinkeisenu je tada 36.000 bogomila primilo islam.)

[41]) Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci, str. 4–5; Uputa u prošlost Bosne i Hercegovine 16. Rukopis ovoga zakonika iz 1137 (1724) bio je u posjedu Dra Bašagića.

stoji: „bir ugurden") kroz kratko vrijeme skoro svi prešli na islam. Mnogi koji su pisali o ovom pitanju i ovdje izvrču historijsku istinu. Oni žele dokazati da bosanski muslimani nijesu uistinu starosjedioci u Bosni i Hercegovini nego doseljenici. Oni kažu: U početku turske vlasti u ovim krajevima bilo je samo u

Nišan Hasana i Ahmata Radilovića u Čadovini kod Rogatice sa natpisom u bosančici iz II. pole XV. vijeka

Ovom nišanu je sličan nišan Mahmuta Brankovića iz Brankovića u rogatičkom kraju. Na nišanu je natpis u bosančici, u kome se kaže, da je Mahmut poginuo na grobu despotovu, a to je 1480 godine.

gradovima ponešto muslimana. Nakon bečkog rata 1683. u Bosnu i Hercegovinu sletjeli su se muslimani iz Mađarske i drugih zemalja, koje je Turska izgubila. Ovo mišljenje zastupa Petar Gaković u svojim „Прилозима за историју и етнографију Бо-

сне“. Evo šta n. pr. prota Svetislav Davidović u svom članku „Средњовјековна »босанска црква« није била богумилска ни патаренска“ [41]) doslovce kaže: „Bosansko-hercegovački muslimani čine većinu u gradovima zato što je vrlo mnogo Turaka došlo u te krajeve ili kao vojska ili kao bjegunci iz Ugarske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Srbije i Crne Gore, kad se je Turska povlačila iz njih. Dakle, nema nikakva dokaza — kako bi htio Rački — da su bosanski „krstjani“ poslije pada Bosne i Huma svi listom prešli u islam, jer su muslimani (uz rimokatolike kao najmalobrojnije) u tim zemljama, i pored mnogih bježanja pravoslavnog elementa u susjedne države, pa i njegovog neznatnog prelaza u islam, uvijek bili manjina stanovništva“. To su doslovce riječi prote Davidovića, iz kojih se vidi šta bi on i svi njegovi istomišljenici htjeli sa tvrdnjom da je u Bosni i Humu prije Turaka vladalo pravoslavlje. Ove sve rasprave više sliče vjerskim propagandističkim i političkim raspravama, kojima je svrha doći do željenog cilja, a ne do historijske istine. Mi smo i ranije spomenuli nekoliko dokaza grupnog prelaženja na islam u početku turske vlasti, a sada ćemo iznijeti još novih dokaza, da se vidi da se je islam širio i u gradu i na selu i to baš u prvo doba turske vlasti.

Mi iz tog doba imademo vrlo malo sačuvanih dokumenata, pa i ono malo gotovo svi s reda mogu služiti kao dokumenti za ovu našu tvrdnju. Ranije smo spomenuli Isa begovu vakufnamu i kako nam i ona u ovom pogledu služi za dokaz. Iz 873 (1469), dakle šest godina iza osvojenja Bosne, sačuvao nam se hudžet šeriatskog suda, u kome se spominje spor oko zemlje izmedu nekog Davud bega i seljaka iz sela Dusıne u kreševskoj nahiji. Šeriatski sud je riješio spor u korist seljaka, jer je zemlja njihova baština, koju su naslijedili od otaca i djedova. Seljaci o kojima je govor jesu Husejn sin Pavlov, Muhamed sin Pavlov i Hasan sin Radivojev. Iz ovog se jasno vidi da su ti seljaci odmah nakon fetha prešli na islam. Interesantno je u ovom hudžetu i to da se medu svjedocima spominje šest muslimana čijem je ocu ime Abdulah. Ko poznaje činjenicu da su mnogi nemuslimanska imena svojih otaca prikrivali na taj način što su svoje oceve nazivali Abdulahima, Abdulgafurima, Abdulhajima i sličnim imenima, koja u prijevodu znače Božijeg roba, tome će ovaj dokumenat još više u ovu

---

[41]) Братство, год. XIV. бр. 10—12

svrhu poslužiti. Ovaj je dokumenat nađen kod Salih hodže Salčinovića u selu Dusini kraj Kreševa.[43])

Sačuvao nam se i hudžet brodskog (zeničkog) kadije iz 908 (1502) godine u kome se radi o sporu o zemlji, koja pripada posadi grada Bobovca. Granice te zemlje svjedoče „starci koji su zapamtili feth" iz raznih okolnih sela. Iz sela Dragovića se spominje Živan i njegovi sinovi Sarudže i Hasan, zatim Dobrešin i njegov sin Alija, Pavle Bogilja, Vukač i njegovi sinovi Sarudže i Nikola. Kako se vidi i u ovom dokumentu se spominju muslimani koji su prešli na islam po bosanskim selima oko Bobovca. Interesantno je da je Sarudže sin Vukačev musliman, a brat mu Nikola nemusliman.[44])

U hudžetu iz 925 (1519) radi se opet o sporu između Šah bega sina Širmerdova (Ovom je Širmedu sultan Murat II. 1442/43 poklonio zemlje na Romaniji) i seljaka iz sela Miletine i Breškovića na Romaniji. Svjedoci granica su između ostalih: Sulejman sin Bjelakov, Karadoz sin Boljićev, Iljas sin Rajkov, Jusuf sin Vukotin, Alija sin Bjelakov i Bali sin Boljićev.[45]) U jednom hudžetu se spominje ovoliko ljudi, koji su na selu prešli na islam!

U sudskom sidžilu sarajevske mehkeme iz 964 i 965 (1556-1558) spominje se nekoliko ostavinskih parnica, u kojima se spominju rodoslovlja, koja nam ovdje mogu poslužiti kao dokumenti. Najinteresantnije je rodoslovlje nekog Evlije iz sela Drozgometve, koji ima neku ostavinsku parnicu. Svjedoci svjedoče, da je on sin Sulejmanov, Sulejman sin Milodarov, Milodar sin Vučine, a Vučina sin Ostoje. Veliki vezir, umrli Ali paša je sin Radošinov, Radošin je sin Vučine, a Vučina sin Ostoje. Prema tome zajednički djed im je Ostoja.[46]) Zapisnik je datiran 21 džumadel-ulata 964 (1557). Kad uzmemo da je Evlijin otac Sulejman musliman, onda možemo zaključiti, da je iza fetha prešao na islam. Moj prijatelj Hamdi ef. Kreševljaković mislio je,

[43]) Dokumenat se nepažnjom nekih zagubio, ali mu se prepis, vrlo pomno načinjen, sačuvao u Kadića kronici I., str., 170-172 (rukopis u Gazi Husrev begovoj biblioteci)

[44]) Fotografije dvaju starih prepisa ovog dokumenta ovjerovljenih kod brodskog kadije nalaze se u arhivu Gazi Husrevbegove biblioteke pod br. 1325

[45]) Original ovog dokumenta nalazi se kod Osman ef. Sokolovića u Sarajevu. Vidi o ovome dokumentu članak Sokolovića: „Iz naše prošlosti — Najstariji poznati dokumenti." u listu Gajret br. 6, 1935, str. 99—101.

[46]) str. 120 spomenutog sidžila

da se ovo odnosi na Ali pašu, čija je Alipašina džamija u Sarajevu, te je i napisao, da je Ali paša iz Drozgometve. Međutim kako se ovdje Ali paša oslovljava kao veliki vezir, a 21 džumade-ulala 964 godine spominje se kao umrli (merhum), a znamo iz spomenutog sidžila[47]) da je vlasnik Alipašine džamije umro kasnije ovog datuma i to 17 safera 965 (decembar 1557), to nam postaje jasno, da se ovdje radi o drugom Ali paši. U popisu velikih vezira nalazimo samo oko ovih doba Hadim Ali pašu, koji je 907 (1501) imenovan velikim vezirom. 909 je svrgnut, a na njegovo mjesto je došao Ahmed paša Hercegović. 912 opet je došao Hadim Ali paša i ostao na tom položaju dok nije poginuo 917 (1511). Turska vrela ne znaju za porijeklo Hadim Ali paše. Ovim dokumentom možemo dokazati, da je i ovaj veliki vezir porijeklom Bošnjak.

Osim ovog rodoslovlja u spomenutom sidžilu imamo i ova: U Sarač Alijinoj mahali u Sarajevu umro je Ine beg sin Širmerdov, a unuk Radičev. Kao nasljednik njegov javio se Murat sin Timurhanov, unuk Iljasov, a praunuk Radičev.[48]) Zvornički kadija javlja sarajevskom, da su nasljednici Ahmeda sina Lutfije, a unuka Markova, koji je umro u Sarajevu. Aiša i Halima kćeri Husejnove, a unuke Markove.[49])

Iz vakufname Čekrekčije Muslihudina saznajemo da je u blizini Gazi Husrev begove džamije neki Hasan sin Jatiživov imao dućane. Vakufnama je datirana 932 (1526).[50])

Da još jedamput ponovim: Dokumenata iz ovog doba ima vrlo malo, ali i od ovog malog broja gotovo svaki može poslužiti kao dokaz protiv tendencioznih tvrdnja o islamizaciji Bosne i Hercegovine. Stvari koje smo naveli odnose se većinom na obični seoski ili gradski svijet, a da i ne spominjemo velikaše koji su prešli na islam i istakli se u visokim službama.[51])

Mnogi se zaboravljaju kad tvrde, da su muslimani u Bosni i Hercegovini u glavnom gradski e'emenat. Muslimani su najbroj-

---

[47]) str. 390

[48]) str. 97

[49]) str. 23

[50]) Kreševljaković: Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije, Sarajevo 1938, str. 11. Original ove vakufname čuva se u Arhivu Gazi Husrev begove biblioteke.

[51]) Nekoliko velikaša može se naći kod Truhelke u radnji: O porijeklu bosanskih muslimana, str. 9

[illegible]

Jedna stranica iz turskog rukopisa iz 993. (1585.) o islamizaciji Bosne.

niji u gradovima, ali ipak samo jedna trećina muslimanskog stanovništva pripada gradu. Ostale dvije trećine su seoski elemenat. Ovo nam potvrduje statistika. U posljednje vrijeme raste broj muslimanskog gradskog stanovništva stoga što je muslimanski elemenat nesrazmjerno prema drugima ekonomski pao, te ovi ekonomski pali, ili zapravo ekonomski oboreni traže utočište u gradu.

Davidović, Gaković i drugi kažu, da se mnogo Turaka iz početka po gradovima u Bosni i Hercegovini naselilo. Ovo je jedna obična izmišljena neistina, kojoj oni sami ne mogu naći dokaza. Turci nijesu imali u svojim zemljama ni onoliki broj stanovništva, koji je potreban, a kamo li da su imali višak da ga u Bosni naseljavaju. Turci su samo ostavili po tvrđavama svoju posadu, među kojom je bilo vrlo malo pravih Turaka. I ta posada je bila nedostatna. Zna se da je u Zvečaju na Vrbasu ostavljeno 50 jenjičara i 30 drugih vojnika. Ako uzmemo u obzir da je Zvečaj bio pogranična tvrđava prema Madarima, onda se možemo uvjeriti da je malen broj ostavljen za posadu. Ako uzmemo ovo mjerilo onda možemo zaključiti da nije u cijeloj osvojenoj zemlji ostalo nego samo nekolike hiljade ljudi.

Da Osmanlije nisu imali neki višak naroda, koji bi mogli upotrebljavati za neku intenzivniju kolonizaciju, vidi se već po tome, da je sultan Mehmed II., osvojivši Jajce i druge bosanske gradove, odvojio trećinu žiteljstva, te ih poslao u Carigrad, da ih tamo naseli i popuni žiteljstvo, koje se smanjilo, jer su se Grci većinom razbjegli. Tu politiku nastavio je i prilikom osvajanja drugih, naročito grčkih gradova.[62])

Osim toga kada je nakon osvojenja Bosne do nekih sedamdeset godina osvojena Madarska mnoge dijelove Mađarske naselili su bosanski muslimani, koji su govorili bosanskim jezikom. Turski putopisac Evlija Čelebija, koji je Madarskom putovao 1660 i 1661, dakle prije bečkog rata, spominje, da se našim jezikom govori u Pečuju.[63]) Za stanovnike Budima kaže, da su svi Bošnjaci.[64]) Stanovnici Šikloša govore poturski,[65]) što po našem mišljenju svakako označava naš jezik. Za stanovnike Sigetvara kaže,

[62]) Truhelka: ibid., str. 6—7
[63]) Evlija Čelebi: Sejahatname, sv. VI., str. 201
[64]) Ibid. sv. VI., str. 247
[65]) Ibid. sv. VI., str. 503

da su bijele boje i da su Bošnjaci.[56]) Za stanovnike Kaniže kaže, da su Bošnjaci i da znadu nekoliko jezika, između kojih je na prvom mjestu bosanski.[57]) Da u Bosni i Hercegovini nije odmah nakon osvojenja bilo mnogo muslimana slavenske krvi i bosanskog jezika, ne bi oni mogli naseliti ovolika mjesta po Mađarskoj i u njih prenijeti svoj jezik.

Evo još jedan nepobitan dokaz za našu tvrdnju. Većina džamija u Bosni i Hercegovini podignuta je na mnogo godina prije bečkog rata. To znači da su te mnogobrojne džamije i tada trebale, jer je bio velik broj muslimana kako u gradu tako i na selu. Od 104 sarajevske džamije 98 ih je sagrađeno prije 1600. godine. Skoro je isto tako sa Mostarom, Banjom Lukom, Fočom, Rogaticom, Travnikom i drugim bosanskim i hercegovačkim gradovima i mjestima. Sila je seoskih džamija, o kojima postoji živa tradicija u njihovim mjestima da su od fetha.

Glušac i oni, koji se za njim povode i imaju istu namjeru kao i on, žele reći, da su muslimani u Bosni i Hercegovini u većini došljaci, a pravoslavni elemenat, da je tu starosjedilac. Međutim historijski dokumenti baš govore obratno. A kad ne bi bilo ni tih historijskih dokumenata dovoljan bi kao dokaz za našu tvrdnju bio čisti jezik bosanskih muslimana, koji nema ni onoliko turcizama koliko ih ima jezik pravoslavnih Srbijanaca i ako su se oni prije oslobodili turske vlasti. Dr. Truhelka kaže: „Ako se uvaži, da su Slaveni, koji su se naselili na jugu Evrope, bili prvi predstavnici svijetlog tipa, komu je plava kosa i modro oko[58]) glavnom rasnom odlikom, dobiva važnost činjenica, da je čisto svijetli tip u muslimana najjače zastupan, jer po tome bi baš muslimani bili najčišći Slaveni u Bosni".[59]) I ovu vrstu dokazivanja Glušćeva škola ispušta iz vida.

Kad smo historijskim dokumentima dokazali činjenicu da su Bošnjaci grupno prešli na islam, nameće nam se pitanje kakvim su se sredstvima Turci služili šireći islamsku vjeru. Prvo što nam treba u ovom pogledu istaknuti je to da su vijesti o ne-

---

[56]) Ibid. sv. VI., str. 516–517

[57]) Ibid. sv. VI., str. 534

[58]) Tamnookih muslimana u Bosni i Hercegovini ima 47%, katolika također 47% dočim je u pravoslavnih taj procenat za 10% veći t. j. 57%. Svijetla kosa zastupana je kod muslimana sa 12,30%, u katolika 9,24%, u pravoslavnih 7,77%.

[59]) Truhelka: O porijeklu bosanskih muslimana, 19

kom nasilnom isturčivanju bosanskih kršćana u doba fetha apsolutno neosnovane.[60]) Te vijesti su skovali i historijom ih nazvali ljudi kojima nije stalo do historijske istine. Ovo nam potvrđuju mnogi dokumenti, a napose ahdnama — povelja kojom jamči sultan Fatih slobodu vjere bosanskim fratrima.[61]) Ta se ahdnama do danas čuva u fojničkom samostanu. Mišljenje da je ova ahdnama falsifikat nema ni jednog dokaza. Na tu se ahdnamu pozivaju kasniji turski sultani. U Kemurinim „Bilješkama iz prošlosti bosanskih katolika" ima pet kasnijih dokumenata u kojima se poziva na ovu ahdnamu. Od tih su tri fermana, jedna bujuruldija i jedan arzuhal. Osim toga ovake ahdname su izdavali sultani prije i poslije Mehmeda II. Dakle kada je Mehmed II. osvojio Bosnu zatekao je pored bogomila u Bosni u glavnom još katolike. Bogomili nijesu prema propisu svoje vjere imali crkava, a katolici su ih imali. Bogomili su bili odlučni da pređu na islam, a katolici su tražili zaštitu svojim crkvama i slobodu ispovijedanja svoje vjere i dobili su što su tražili.

Turci su imali običaj ponuditi nemuslimana da primi islam. To su bez sumnje učinili i kad su Bosnu osvojili ako o tome uopće nije postojao kakav sporazum između Turaka i bogomila prije osvojenja Bosne. Iza ponude ostaje da svak slobodno odluči da li će primiti ponudu ili je odbiti. U ovom nema nikakva prisiljavanja. U jednom rukopisnom djelu koje je napisano 993. (1585), a prepis datira iz 1050. (1640) postoji jedan odlomak koji se odnosi na islamizaciju Bosne i na bosanske poture. Taj odlomak sa nekoliko anegdota o poturima ja sam objavio u kalendaru Narodne Uzdanice za 1938 godinu. Odlomak je važan podatak i ako mu vrijednost umanjuje to što pisac nije imao namjeru bilježiti historijske podatke nego anegdote i šaljive priče. U djelu je proza protkana sa stihovima. Tamo se kaže, da je u Bosni prije Turaka bila kršćanska vjera i Mesihov zakon. Kada

[60]) I ovu je činjenicu podrobno obradio Dr. Truhelka u svojoj citiranoj radnji (str. 7–12) Skarić svoj članak „Širenje islama u Bosni i Hercegovini" (kalendar Gajreta za 1940., str. 29) započinje ovako: „Krivo je mišljenje da se na Balkanskom poluostrvu islam širio naglo i da je službeno širen silom. Mnogo dokaza ima, da to nije tako. Ja ću istaći samo fakat, da 19 vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo i jedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti."

[61]) Kasim Gujić: Osvajač Bosne sultan Mehmed II i bosanski franjevci, Zagreb 1936; Kemura: Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika, Sarajevo 1916, str. 4–7.

su je Osmanlije osvojili poslat je u Bosnu radi popisa po svoj prilici Mesih paša [umro 907 (1501)]. On je zatekao narod u strahu od velikih daća. Tražio je od Porte da se ukine džizja ali mu to nije udovoljeno. Stoga je u zdogovoru sa uglednim starcima uredio da iz svakog sela bar neko primi muslimansko ime te da im se zbog toga oprosti džizja. Tako su mnogi jednostavno svoja imena preveli na turski: Živko je postao Jahja. Vuk Kurt, a Gvozden Timur. Tim je i džizja ukinuta, a na baštine je određen po jedan dukat. Na ovaj je način strah pred teškim daćama otklonjen. Kasnije je nastupilo ovako stanje: svijet se podijeli u tri grupe: pravi muslimani, kršćani i poturi. Pisac tumači da potur znači pola Turčina t. j. polu-muslimana. Poturi uzimaju dvostruke zapise i od hodže i od popa; oni se kolebaju; ne znaju ili bi tamo ili ovamo. Pisac ih napada i o njima se slabo izražava. Možda mu je svrha da ih popravi i za islam potpuno i stvarno pridobije.[62]) Kada bismo ovaj rukopis usvojili kao historijski dokumenat, onda bismo njim mogli dokazivati da je bilo i neke propagande za islam i da su neki prelazili na islam vođeni materijalnim interesom. Interesantno je da je ovo sve provođeno prema savjetovanju sa starcima (ihtijar). Sama riječ „starci", „ihtijarlar" ovdje privlači na se pažnju i ima neku bogomilsku boju. Sve kad ustanovimo da su oni koji su prelazili u prvo doba na islam imali više privilegija negoli oni koji su ostali u svojoj vjeri, opet moramo priznati da ni ovima nije činjeno nikakvo nasilje. I njima su povjeravane vrlo osjetljive službe i oni su bivali spahije, nahijske vojvode, čuvari tvrdava, vojnici i vojničke starješine svih vrsta vojske osim jenjičara kako su to utvrdili Truhelka, Ćorović i Skarić.[63])

Da li je bilo kakve propagande preko učenih ljudi to ne znamo. Mi držimo da su se učeni i vjerski obrazovani ljudi latili posla tek kada se je svijet priznao muslimanima. Tada je trebalo ove nove muslimane u vjeri poučiti. Možda se njihova propaganda proširila tada i na nemuslimane. Biografi glasovitog Arap-hodže (Muhjidin Muhamed b. Omer b. Hamza iz Antiohije, umro 938 (1531) u Brusi), koji je u Sarajevu sagradio dvije džamije, koje i danas postoje i po njegovu imenu se spominju, na-

---

[62]) Kalendar „Narodne Uzdanica" za 1938., str. 29--45.

[63]) Truhelka: O porijeklu bosanskih muslimana, str. 9; Ćorović: Bosna i Hercegovina, str. 64; Skarić: Sirenje Islama u Bosni i Hercegovini, kalendar Gajret za 1940, str. 29—33.

vode, da je on prije 932 boravio u Rumeliji, a napose u Skoplju i Sarajevu oko deset godina tumačeći Kur'an i vjerske propise. Tom prilikom je primilo islam mnogo nemuslimana.[64]) Za Ajvaz dedu, koji je toliko poznat u Bosni da se do danas hodočasti na Ajvatovicu kod Prusca, priča se da je došao sa Fatihom i da se nastanio u Pruscu. Njegovom zaslugom je većina tamošnjeg svijeta primila islam. Selo Vesela njegovim nastojanjem prešlo je odjedamput sa svojim svećenikom na islam. Svećenik je učio kod Ajvaz dede i postao hafiz, te ga je Ajvaz dedo postavio mualimom u tom selu.[65]) Sličnih tradicija sačuvalo se još u našem narodu.[66]) Što poturi (polu muslimani) postoje u doba kada je pisac pisao gore spomenuti rukopis o islamizaciji Bosne (god. 1585.) tome je, izgleda, uzrok slaba naobrazba učitelja vjere (mualima i imama) u to doba, na što spomenuti pisac aludira jednom anegdotom.

---

[64]) Eš-Šekaikun-nu'manijje [po rubu Ibni Hallikana]. sv. I. str. 464

[65]) Bosna ve Hersek vilajet-salnamesi, za god. 1305 [1887.] članak: „Uvejs dede“ od Mehmed Hulusije, str. 76

[66]) Ovdje bi se mogla spomenuti i ako je iz kasnijih vremena i pjesma Hevaije [umro poslije 1651. godine] u kojoj poziva nemuslimane u vjeru, ali na vrlo uljudan način. Pjesma ima 25 strofa po četiri stiha. Svaka strofa završava sa: „Hodte nami vi na viru!“ U početku pjesnik kaže:

Ja kauri vami velju:
Hodte nami vi na viru!
Po neviri što se kolju?
Hodte nami vi na viru!

* * *

Nismo vami mi zlotvori.
Bog nas jedan jer satvori,
Budte Bogu bogodvori!
Hodte nami vi na viru!

Do nekoliko strofa pisac nastavlja:

Otac jedan, jedna mati,
Prvo bi nam valja znati.
Jer ćemo se paski klati?
Hodte nami vi na viru!

Ovu strofu neki citiraju kao dokaz, da je Hevaija bio osvjedočen o tome da muslimani i nemuslimani u ovoj zemlji pripadaju jednom plemenu. Pjesnik međutim ne misli na ovo, nego želi reći, da smo svi ljudi i da smo postali od jednog oca i matere. (Adema i Have) [Vidi Kemura-Ćorović: Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims, str. 3—6.]

Kad smo na čistu sa svim izloženim onda nam se nameće pitanje, koji su to stvarni uzroci, koji su doprinijeli ovakom širenju islama u ovim krajevima. Prije svega treba znati, kako smo i mi ranije naglasili, da je Bosna prije dolaska Turaka u ove krajeve bila poprište ogorčenih vjerskih borbâ. Tu su se borila u glavnom tri vjerska elementa: bogomili, koji su se smatrali pravim Bošnjacima, katolici i po nešto i pravoslavni. Katolike su najviše pomagali Mađari, koji su preko vjere htjeli da osiguraju svoj politički utjecaj u Bosni, u kojoj su od 1136. vršili vrhovnu vlast. Pred dolazak Turaka u Bosni su bile u glavnom dvije političke struje: katolici se oslanjahu na Mađarsku i podržavahu veze sa Mađarima, dok bogomili gledahu u Turcima dobro došao elemenat, koji će im pomoći da se otresu prevlasti Mađara. Neki bogomilski velikaši čak su pozivali Turke da zemlju zauzmu. Potpuno je razumljivo da se bogomili nijesu mogli opredijeliti za Mađare i katolike, koji su u nekoliko mahova pripremali krstaške ratove protiv Bosne. Bogomilima je bila omrzla i katolička vjera kao i pravoslavna, jer su ih i pravoslavni progonili kao što smo ranije napomenuli. Kod Turaka su od ranije zapazili pravednost, vjersku snošljivost i ravnopravnost kao i to. što je u ovoj stvari sasvim važno, da Turci rado prepuštaju upravu osvojenih zemalja starosjediocima ako prime islam. Civilizacija, koju je donijela Turska također je privlačila bogomile: Pred sobom su imali i svijetlih primjera do kojih visokih služba može i stranac u Turskoj doći. Sam veliki vezir Fatihov Mahmut paša, koji je s vojskom došao na Bosnu bio je slavenske krvi. Osim toga islam je sam po sebi razumljiv, demokratski i jednostavan. Nema u njemu ni naročitog klera, koji upravlja vjerom; svak ko poznaje vjeru on je učitelj vjere. Između islama i bogomilstva postojala je sličnost u mnogim propisima kako smo to ranije ustanovili. I kada uvažimo sve ove činjenice potpuno će nam biti jasan uzrok nagle islamizacije bogomila u Bosni i Humu.

Naravno da se je broj muslimana u Bosni i Hercegovini i kasnije mijenjao: rastao i opadao. Rastao je novim prelazima na islam, jer je ipak ostalo bogomila koji nijesu isprva odmah bili primili islam, a i drugi su u manjim brojevima prelazili na islam. Uzrok porastu broja muslimana bile su seobe iz bližnjih zemalja u Bosnu nakon što su ove otpale ispod turske vlasti. Nakon bečkog rata 1683 kada je izgubljena Mađarska doselilo je u Bosnu nešto tamošnjeg svijeta sigurno Bošnjaka po porijeklu. U kraje-

vima, koje je osvojila mletačka republika, u Dalmaciji, desilo se to isto. Veće je iseljavanje bilo iz Like. Iseljenici iz ovih krajeva pojačali su naselja u današnjoj muslimanskoj Krajini. Mnogo kasnije je bilo ovakih iseljavanja u Bosnu iz Crne Gore i Srbije.

Mora se uzeti u obzir da se ipak muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini vremenom i smanjivalo i brojčano opadalo. Opadalo je, jer su muslimani baš mnogo stradavali u raznim vojnama koje je vodila Turska u raznim krajevima, jer su samo oni bili vojnici. U mazharu, n pr., što su ga Bošnjaci iza banjalučke bitke 1737 poslali sultanu kaže se, da se od pet hiljada i dvije stotine bosanskih vojnika i junaka, koji su otišli na Perziju i od deset hiljada spahija i nefera što su otišli na Oziju nije vratilo nego samo pet stotina nefera.[67]) Ovakih je slučajeva bilo mnogo u svako doba. Pa i razne epidemije i kuge mnogo su kosile muslimansko gradsko stanovništvo. U gore spomenutom mazharu ističe se da je prije pet godina od kuge stradalo oko dvadeset hiljada junaka. Kuge su kosile i seosko stanovništvo, ali na mjesto muslimana nijesu se doseljavali drugi muslimani. Obratno tome mjesto pravoslavnih dolazili su novi pravoslavni. Tako n pr. Skarić spominje[68]) za stanovništvo Sarajevskog polja i njegove bliže okoline, da 10.5% njih ne znaju, da su im stari doselili. Ostali znaju odakle su im stari doselili. 34% ima doseljenih Hercegovaca i to iz Bileća, Gacka i iz Kolašina i Crne Gore. To su sve pravoslavni Osim toga iseljavanje iz Bosne umanjivalo je broj muslimana. U seobama u Tursku u posljednjih šesdeset godina izgubili smo oko 100.000 muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Da se vidi da je bilo bogomila koji su i kasnije prelazili na islam navešćemo nekoliko podataka: Engleski diplomata Ricaut čak u drugoj polovici sedamnaestog vijeka tvrdi, da se bosanski bogomili još nijesu posve pretopili u muslimane, nego čitaju Novi Zavjet, vjeruju u Muhameda i piju vino o ramazanu[69]) Navodi Ricaut-ovi mnogo sliče onim iz turskog rukopisa u kom se spominju poturi sa dvostrukim zapisima. U jednom mostarskom sidžilu poslije 1600 godine nalazi se mnogo muslimanskih

---

[67]) Kreševljaković: Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737., str. 18.

[68]) Sarajevo i njegova okolina, str. 16.

[69]) Ricaut: Historie de l'Etat présent de l'empire Ottoman, Amsterdam 1670, str. 288 (citirano prema djelu: Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila od Dra Kambera, str. 36,

imena sa nemuslimanskim imenima otaca što znači da je islamizacija u području Neretve zakasnila iza one u Bosni Vid Vuletić Vukasović u svojim Bilješkama o kulturi južnijeh Slavena"[70]) kaže: Čuveni mi je Fra Grga Martić pričao, da je poznavao muhamedanaca, te su se zvali turskim imenom, a bili su skrovito bogumili. Tu je domačin vršio dužnosti bogumilske vjere, pa nijesu nigda ni hodili u džamiju Po kazivanju slavnog starca Martića bilo je u posljednje doba bogumila u Jablanici, pa rek' bi, da jih je još u selu Drežnici, te kod rijeke Drežanke." To je pisao Vukasović prije 43 godine, a Ibrahim beg Bašagić slao je silom hodže u Drežnicu, jer tamošnji seljaci nijesu imali pojma o islamu. Značajna je slijedeća bilješka u Bakulinom šematizmu hercegovačke biskupije od 1867 godine, koja u prijevodu znači: „U Dubočanima (Kotar Konjic) porodica Helež, koja bijaše posljednji sljedbenik bogomilske zanešenosti, prigrlila je islam, prije nekoliko godina u nazad."[71]) Po izjavi G. Martića koju je zabilježio Dr. Jelenić u svome djelu „De Patarenis Bosnae" još je iza okupacije u Neretvi bilo šesnaest Patarenskih domova. Mitropolit Kosanović pisao je, da su u njegovo doba živjeli u blizini Kreševa patareni. Azboth takoder veli, da je čuo, da je do njegova vremena bilo bogomila oko Kreševa i oko Rame.[72]) God. 1887 zabilježio je Mehmed beg Kapetanović Ljubušak u „Narodnom blagu [73]) ovo: Oko Rame i Neretve ima i dan-danas muhamedovskih seljaka, koji su sačuvali neke molitve iz bogomilskih vremena, pa ih u obiteljskim krugovima na izust mole."[74]) Ovakih vijesti, kako se vidi, ima prilično dosta. Kao jedan dobar dokaz, da je islam u sela oko Konjica došao kasnije može poslužiti i to što im se ženskinje ni dan danas ne krije Sve su me ove stvari potakle, te sam skoro pitao jednog razboritog seljaka Osmana Zelića iz blizine Konjica, sve mi se čini iz Bijele, o tradicijama sačuvanim u tamošnjem kraju o prelazu na islam. On mi je ispričao ovo: Sultan Fatih je došao do na Ivan i dotle svijet isturčio. Zato se do Ivana pokriva ženskinje po selu, a od Ivana ovamo nama ne pokriva. Novalići iz Vrdolja su kasno

---

[70]) Dubrovnik 1897, str. 112

[71]) Ćorović: Bosna i Hercegovina, str. 46

[72]) Bosnien und Herzegowina, str. 93

[73]) str. 239

[74]) Vidi članak „O islamizaciji bosanskih krstjana" od Muhameda Hadžijahića, Obzor od 31 prosinca 1937.

primili islam, pa se, kažu, zbog toga i zovu tako. Posljednja kuća koja je primila islam je, kako pričaju, kuća Milišića kod Umoljana.* Dakle i u narodu se sačuvalo o tome nekoliko vrijednih tradicija.

Da ovdje završimo sa izlaganjem! Ovom bi pitanju trebalo posvetiti još pažnje i istraživanja. Nadati se je da će se u buduće naći još vrijednih dokumenata koji će ovo pitanje još bolje osvijetliti.

Iz svega ovoga dade se zaključiti ovo: Bosansko-hercegovački muslimani su starosjedioci ove zemlje, a ne došljaci Svojevoljno su napustili svoju staru bogomilsku vjeru i prigrlili uzvišeni islam iz opravdanih razloga Bosansko-hercegovački muslimani vole svoju domovinu i svoj narod i za njih se bore, te su prema tome patrioti i nacionalni. Prigovori da su muslimani anacionalan elemenat nemaju nikakve osnove. Podloga tim prigovorima je to što oni, koji ih iznose, razumijevaju pod nacionalizmom ono što nikako ne spada u ovaj pojam Krivica je, dakle, kod njih, a ne kod muslimana ponosne Bosne i kršne Hercegovine.
